

УСТАНИЧКЕ БОРБЕ НА ИЗВОРИШТУ ЛИМА

Послијератна историографија и мемоарска литература, иако веома разноврсна и богата, нигдје опширније, у виду монографије или расправе, не обрађује прве устаничке дане на изворишту Лима. Ово, углавном, из два разлога: прво, и друго, аутори многих дјела која се временски и географски додирују с тим предјелима нијесу учествовали у овим догађајима, а и изворне историјске грађе и докумета о томе готово и нема. Тако је овај крај остао необрађен, или обрађен веома фрагментарно. Тиме је без оправданих разлога направљена двострука историјска неправда: прво, ове борбе и окршаји се искључују из литературе као да нијесу саставни дио тринаестојулског устанка у Црној Гори а преко ових мјеста се прелази као да нијесу саставни дио црногорске националне територије, и, друго, заборављају се људи који су издржали силу првог противустаничког налета, на чијим крововима су се завијориле прве заставе дима и пламена и гдје је проливена прва крв.

Истина, има дјела у којима се — у виду скице, фрагмента, исјечка у прегледу, и сл. — ове борбе помињу кратко, регистарски суво, дајући им карактер личних сукоба између „нетрпљивог живља“ који се клао у сопственој режији, за свој рачун, готово ван струјања и офанзивних токова тринаестојулског устанка. А то не стоји. Јер лични сукоби не могу никада добити такве димензије и оштрину, нити такво дуговремено интензивно четворогодишње трајање. Аутори историјске литературе се дистанцирају од ових догађаја још из једног разлога: чувајући данашње односе равноправности народа и народности у нашој земљи, избјегава се писање о сукобима и нејединству у тринаестојулском устанку, вјероватно и због тезе да је устанак био јединствен, општенародни, с одушевљењем прихваћен од свих. Међутим, братство и јединство наших народа остварено кроз жестоку борбу током народне револуције, а 1941. године међународне супротности не само да су постојале него су биле и веома изражене.

У књизи „Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуцији“, која има претензију на историјски објективну и научну синте-

зу, Батрић Јовановић о овим догађајима каже: „Албанска и муслиманска квислиншка милиција уз сагласност Италијана, извршила је 17. јула покољ Црногораца у Плаву и Гусињу. У Плаву је убијено 30 лица, а у Гусињу 10.“ А нешто даље: „Квислиншка група организована од једног капетана ОВРА-е, а предвођена Ризом Феровићем, напала је око 12 часова овог дана црногорске куће у Војном Селу. Сви Војносељани су били наоружани, па су дали храбар отпор. Жестока борба трајала је два дана и двије ноћи. Погинуло је 10 Војносељана, а остали су се 19. и 20. јула пробили на ослобођену територију. Квислинзи су потпуно запалили Војно Село“ (Касније ћемо се осврнути на то колико овако упрошћено нотирање догађаја осиромашује стварност и историјску истину.)

Како рекосмо, наша ратна литература о овим догађајима је оскудна, а италијанске окупаторске информације као да намјерно изврћу историјску истину. „Ноћас је на Цетиње стигао алпински пук долазећи из Ријеке — јавио је Мацолини 19. VII 1941. године Риму. — Устаници су се повукли. Цетиње је ослобођено. Цетиње је може се рећи, деблокирано. Стижу вијести о новим **жарштима устанка у Гусињу** (подвукао Р. Ђ.)! Никшићу и Андријевици Пирцио Бироли који се од јуче налази у Скадру и с којим одржавам везу наредио је брзи покрет у ову зону“ (Архив Војноисторијског института, Београд, рег. бр. 5/3 К 740.)

Као што се види, италијанска ратна документација не само да негира, устаничке борбе у Војном Селу него их чак приписује другим — Гусињу, иако се зна да је Војно Село (равницом у правцу Плава) удаљено од тога мјеста седам километара, а зна се и то да је у Гусињу постојала италијанска посада коју нико није нападао, нити на њу испалио макар један једини метак.

Талас оружане борбе против окупатора, који се на позив и под руководством Комунистичке партије Југославије разгорио 13. јула 1941. године у Црној Гори, снажно је одјекнуо у читавој долини Лима (с разумљивим закашњењем од два дана). Организационо и партијски Плав и Гусиње су били везани за мјесни комитет Комунистичке партије Југославије у Андријевици. На овом терену било је свега шест чланова КПЈ (Ђуро Лончаревић, Цветко Турковић, Вуко Турковић, Хајро Шахмановић, Јусуф Редепагић и Бећо Башић — сви студенти, од којих данас, изузев Ђура Лончаревића, нема живих), а Плав и Гусиње су након капитулације старе Југославије прикључени тзв. Великој Албанији. Иако је и он био под италијанском окупацијом, већих окупаторских јединица у овом крају није било, али су постојале мање постаје јачине чете.

Мјесни Комитет КПЈ за Андријевицу одржао је састанак посвећен оружаном борби 15. јула у селу Цецуницама, недалеко од Андријевице. На састанку је прихваћена и разрађена одлука Централног комитета КПЈ и Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору и Боку о почетку оружане борбе против окупатора. Посебно је раз-

матрана ситуација у Плаву и Гусињу, јер су ова два мјеста веома дуго, још од 1878. године, била камен спотицања за Црну Гору.

Без обзира на то што је тамо постојала партијска организација, чији је секретар био Ђуро Лончаревић, одлучено је да се због веома сложених и замршених, историјски насталих односа између православног и муслиманског живља, на терену Плава и Гусиња не изводе устаничке операције и напади на италијанске снаге што је наглашено и у материјалима овог састанка. Сматрало се да ће се на тај начин на овом терену избјећи међусобно крвопролиће. У тим критичним данима, у духу ове одлуке, повучени су сви комунисти с овог терена и распоређени у мјестима гдје је требало предузети борбене акције. Без претензија да се критички осврћемо на то што је значила одлука о повлачењу комуниста с овог терена, треба рећи да је ово одвајање комуниста од народа допринијело извјесној нејасности ситуације и определијелило смјер устаничке борбе и отпора у Војном Селу.

Ова одлука Мјесног комитета КПЈ за Андријевицу прихваћена је код самих комуниста који су учествовали у устаничким борбама алтернативно, и имала је различите реперкусије. Уљуљкивање тезом да одустајање од напада на Плав и Гусиње може смањити крвопролиће била је горка илузија, а она је, истовремено значила остављање слободног плацдарма у Плаву и Гусињу за прикупљање и формирање италијанских, албанских и квислинга из Албаније и муслиманских квислинга из Плава и Гусиња за фронталну контраофанзиву прогив устанка у Црној Гори на веома широком сектору од Липовице до Чакора, са сигурним обезбјеђењем бокова и позадине и ослонцем на војску квислиншке Албаније. Директива Мјесног комитета КПЈ за Андријевицу, гледана с аспекта дугорочне стратегије и крајњих циљева устанка била је, у суштини, исправна. Али њу је развој догађаја на терену могао коригирати, па чак и одбацити. Бурни догађаји и трагичне ситуације тешко се уклапају у унапријед припремљене концепције. Отуда се код искуснијих људи, оних с већим ратним и животним знањем, јавила идеја да је напад на Плав и Гусиње не само могућ него у датој ситуацији и неопходан, чак неизбјежан. Али, ова идеја о неопходности напада на Плав и Гусиње поникла је касно, тек у тску оружаных акција.

Описујући догађаје 16. јула 1941. године, дан прије почетка акције, Радован Лекић у књизи „Андријевички срез 1941—1944“

Према тадашњој организационо-партијској шеми на терену Плава и Гусиња формирана је партијска ћелија непосредно каже: „У саставу овог одреда (муринско-брезојевички) налазили су се од самог оснивања комунисти из Плава: Бећо Башић, Хајро Шахмановић, Јусуф Реџепагић, Емин и Ибрахим Реџепагић, студенти београдског универзитета. Термин за напад на италијанске гарнизоне у Андријевици и посаде у Плаву, Лијевој Ријечи и Мурину још није био одређен. Али расположење за акцију било је изванредно велико“ (стр. 46).

То потврђује и Вуко Турковић у IV књизи „Устанак народа Југославије 1941. године“. Он пише: „Да би се избјегле борбе с Муслиманима и Шиптарима, став Мјесног комитета КПЈ Андријевица је био да се не напада Плав и Гусиње. Он се, донекле, и могао прихвалити као правилан, док нијесу отпочеле борбе. Али касније када су они (мислили се на Муслимане и Шиптаре*) отпочели да пале црногорске куће и пљачкају и када су се у Војном Селу водиле тешке борбе, овакав став био је потпуно погрешан“ (стр. 450).

Према тадашњој организационо-партијској шеми на терену Плава и Гусиња формирана је партијска ћелија непосредно уочи устанка. Њен секретар био је Ђуро Лончаревић, а чланови: Бећо Башић, Јусуф Реџепагић, Хајро Шахмановић, Цветко Турковић и Вуко Турковић. Непосредно уочи устанка одржан је састанак партијске ћелије на Брезојевичком Пољу. Милија Милачић, радник из села Пепића, секретар партијске ћелије до непосредно уочи устанка, када је ћелија подијељена на величку и плавско-гусињску и кад је он остао за секретара величке ћелије, пренио је директиве Мјесног комитета КПЈ о почетку оружане акције. На том састанку је одлучено да се расположење и борбени дух партијских снага искористе за акције против окупатора. Такође је одлучено да се формирају два устаничка одреда: брезојевачки и одред у Војном Селу. Брезојевачки одред, с обзиром на конфигурацију терена, пошто се залеђем ослањао и био директно повезан с јаким устаничким снагама Црне Горе, требало је да хитно почне и развије оружане акције, а одред у Војном Селу, с обзиром на то да је окружен непријатељем и увучен у дубину његових снага, да на почетку не изводи никакве акције, већ да се припреми и организује одбрану у случају напада на село. За формирање одреда у Војном Селу делегиран је Вуко Турковић.

Већ припреме нијесу биле благовремене. Устаничке борбе широм Црне Горе бјешњеле су већ три дана, па су италијански и албански окупатори већ вршили регруписање за хитан противнапад.

Први устанички плотуни у Лимској долини испаљени су 17. јула око четири сата послје подне на Црвеним прлима, на путу Андријевица—Беране, и на Боровој главици, на путу Плав—Муринина. Међутим, противнапад на Војно Село, као опасну устаничку базу у дубини непријатељских снага, почео је раније, истог дана око 12 часова, изненадно. Тако је онемогућено формирање одреда у Војном Селу, јер су све куће биле већ блокиране и под пушчаном ватром.

Јутро 17. јула 1941. године освануло је ведро, прозрано. Атмосфера је међутим, била затегнута, у знаку очекивања догађаја. Осјећало се да ће то бити судбоносан дан. На позив Феровића из Плава, Шиптари квислинзи с једног доста широког подручја, из пограничног појаса сјеверне Албаније, од Шаље до Малесије,

* Израз *Шиптар* употребљен је у ондашњем, значењу за све Албанце са територије Југославије и Албаније. Израз *Албанци* односи се на становнике предратне Албаније.

приспјели су претходних дана у шуме изнад Плава и Гусиња. Они су били затровани шовинизмом и националном мржњом, опијени вјерским фанатизмом, жељни крвопролића и пљачке, лишени смисла за расуђивање догађајима, задојени паролама бивше призренске и албанске лите о тзв. Великој Албанији. Био је то у ствари најсуровији одред непријатеља устанка.

За овако брзу концентрацију снага из сјеверне Албаније на планинама изнад Плава и Гусиња постојао је још један разлог. У априлској офанзиви југословенске војске 1941. године полазно мјесто за концентрацију неких трупа за напад на Италијане у сјеверној Албанији били су Плав и Гусиње. Један одред југословенске војске кренуо је одатле правцем Плаов — Ђуричка Ријека — Ђафраница — Череме — Ваљбон — село Драгобија и даље долином ријеке Драгобије у правцу Тропоје, други правцем Гусиње — Врмоша — Селца Хан Хоти — Скадар. Ниједна од ових групација није извела своју маршруту до краја, јер је у међувремену дошло до капитулације југословенске војске. Ови одреди, наступајући у почетку с офанзивним духом, пробудили су код живља сјеверне Албаније осјећање националног поноса и увјерење у могућност југословенске побједе над италијанском окупаторском војском у сјеверној Албанији, па су се многе групе прикључиле југословенској војсци с намјером да учествују у борбама против Италијана. Изненадно брз распад југословенске војске, међутим, изневјерио је њихове наде, па су сада и они приликом одступнице, почели да је нападају, убијају и пљачкају. Тако су се нашли у процијепу: са старом југословенском војском нијесу више могли одступати, а Италијанима се нијесу смјели предати због покушаја напада на њих. Наступио је тренутак потпуног безвлашћа, одсуство ма каквих облика државности и законитости, па су логоровање по планинама и комитска логика постали основни облик егзистенције. Клима је била повољна за анархију, безвлашће, неодговорност, па су се ове групе осјећале сувременим и неодговореним господарима планина и шума којима су крстариле. Нападали су пљачкали и убијали недужни црногорски живаљ, сијући ужас и страву гдје би год стигли. Италијани их нијесу прогнанили, јер су били ван њиховог домаћаја, а албански квислиншки режим их је толеришао, чак и подстицао. Тако су ове групе извршиле напад у планини Риду, убиле Станишу Турковића и опљачкале око 300 оваца (Станише Турковића, Мијајла Ђукића и Сава Турковића).

У вријеме тринаестојулског устанка сви су они били ту, у шумама око Плава и Гусиња, па су се на позив плавских главара веома брзо концентрисали. „На позив Шемса Феровића и Шабанбега Реџепагића међу првима јавили су се барјактари и прваци краснићки: Салих Мон, Мон Ариф, Дем Алија, Мехмед и Адем Бајрам, синовци Салих Монови. Наоружану банду из Драгобије предводио је Сим Јаха, а банду из Ваљбона и Хота Али Шабан. Тропојску банду је предводио Тахир Хоџа, јада нод најкрволоч-

нијих племенских поглавица сјеверне албаније. Ту је било 1.500 људи“ (Р. Лекић, н. дј. стр. 68).

Осим набројаних, било је ту и других пуштахија, крволока и зликоваца. Али ради историјске објективности двије личности из ове групације морају подробније осветлити. То су Салих Мон (умро) и Мехмед Бајрам, ондашњи капетан албанске војске (али без војске) школован у Италији, а данас генерал албанске армије. Тачно је да су у овим данима они виђени на терену Плава и Гусиња, али у борбама против црногорских устаника нијесу учествовали, већ су обилазили пријатеље и познанике. Њихово присуство на овом терену објашњено је као учешће у угушивању устанка, али стварно то није тачно. Салих Мон је био отац Јах Салиха, београдског студента који је припадао напредном покрету иако је био странац у Београду и који је погинуо у борби против Њемаца 1943. године, при покушају да се пресијече пут једној њемачкој дивизији између Кукса и Таковице. Као напредно оријентисан студент, напојен револуционарним традицијама студентског покрета у Београду, он је од почетка био одлучан иборац против фашизма, па је та своја увјерења прено и на оца и свог брата од стрица Мехмет Бајрама. Јаха и Мехмед су већ онда припадали марксистичким групама у сјеверној Албанији. Седамнаестог јула 1941. године извршено је прикупљање и концентрација шптарских и муслиманских банди на брду званом Заврш, које доминира Плавом и Војном Селом. Из Плава су изишли муслиманске вође и ту је дошло до договора с албанским правцима, па је разрађен план потпуног уништења црногорских породица у Плаву, Војном Селу и Гусињу. Састанак је одржан тајно уз пуно војничко обезбјеђење, а након тога издата су наређења па су густе редови Шиптара квислинга и Муслимана квислинга опасали Војно Село и посјели чуке знад њега.

Овако драматичну и наелектрисану ситуацију потпалила су два непредвиђена случаја. Одмах изјутра погинуо је Емин Маркишић, Муслиман из Војног Села. Ни данас ово мистериозно убиство није расвијетљено. Постоје о њему двије верзије. Прва каже да су га у оној мутној ситуацији убили Муслимани, чак његови ближи пријатељи, док се налазио на стражи изнад села, и тако измирили с њим неке старе рачуне и личне зајевнице. Друга верзија каже да су га убили становници села Ђурића кад су налетјели на његову стражу док су се појединачно пребацивали из Ђурића да би се спојили са устаницима у Војном Селу. Ова погибија, праћена вриском и лелецима, објашњена је као дјело Црногораца, па је дошла уље на ватру националне и религиозне мржње квислинга Муслимана и Шиптара и послужила као повод да противнапад на Војно Село почне одмах. Истога дана око четири сата послје подне Брезојевички устанички одред испалио је код Борове главнице плотун на једну италијанску патролу која се кретала друмом од Плава у правцу Мурине на мотоциклима. Умјесто италијанских

војника, којима је овај плотун био намијењен, погинуо је Бако Ђутовић, Муслиман из Плава, кога је ова патрола спроводила у своју команду на Мурина ради саслушања због неког криминалног деликта. — Ове случајне погибије намјерно су спојене, повезане, наопако протумачене, и искоришћене као повод и изговор за хитну интервенцију „за спас од предстојеће црногорске офанзиве“

Мада је напад на Војно Село планиран за први сумрак 17. јула 1941. године (у том смислу су била издата и наређења: да се Војно Село опколи и стегне у обруч, и да се заузму ватрени положаји са циљем да се борбе воде из непосредне близине), прозачну тишину летњег дана још око подне проломиле су први плотуни, а тада су пале и прве жртве — сељаци Вуцо Г. Дракуловић и Саво Прашчевић.

Одсјечено неподесном конфигурацијом терена, уоквирено боčno Плавом и Гусињем, са чела пресјечено Плавским језером, ријеком Ључом и планинским масивима Виситора, опкољено муслиманским селима и становништвом и тако одвојено од свог природног и етничког залеђа Црне Горе, Војно Село, око 30 кућа, нашло се у врло неповољним условима: у двоструком (природном и војном) обручу, суочено са стоструко бројнијим непријатељем. Ситуација је била отежана и још једном чињеницом. Истога дана почео је оружани напад устаника читавом долином Лима. Опкољени су и нападнути италијански гарнизони у Андријевици и Беранама, тако да се због те акције на широком фронту нијесу могле одвојити јаче устаничке снаге за ово подручје. Тако је Војно Село, у дубокој позадини фронта, остављено себи и својој немилосрдној судбини

Када данас као учесник ове крваве драме пишем о овим догађајима с дистанце од преко три деценије, могу без претјеривања рећи: иако је ситуација била критична и стравично безизлазна, код људи који су се суочили с њом и прихватили је као историјску неминовност, нужан данак животу, није било колебања, психозе страха, панике, нити оптуживања времена и судбине. Све је схваћено као редосљед живота, као фаза кроз коју се мора проћи, без обзира на размјере посљедица. Војно Село је иначе познато по томе што је ту на граници, у ватри непрестане борбе, живјело умирући за слободу, која је увијек ишла и долазила преко визири пушке. Дух отпора је био необично јак, а борбена традиција веома жива. О јуначким подвизима појединих људи из овог села у прошлим ратовима живјеле су легенде које су се усмено преносиле с генерације на генерацију.

Село је имало скривено наоружање. Начин на које је оно добивено посебна је прича, пуна трагике. Одреди старе југословенске војске који су се исцрпили и сломљени, погнутих глава, без војничког поноса, враћали с фронта у Албанији, овдје су људи посматрали као слом сопствених снова о слободи. Неријетко су им говорили: „Ви се враћате, а нас остависте у вучјим челустима,

наша будућност је смрт без одбране“ Војници и официри су скидали са својих рамена пушке и давали им призвуком туге: „Државе више нема; ево вам бар оружје, браните се“ То је оружје, углавном било сачувано, упркос многим денунцирањима претресима и рацијама. Оно је сада извађено из земље, очишћено и припремљено за борбу.

Данас, након толико искуства, теоријског и практичног упознавања са стратегијом и тактиком народноослободилачке борбе, могло би се рећи да је начин организације одбране села, са чисто војног аспекта, представљао промашај. Као једини вид борбе узет је старински облик ратовања и одбране из камених кула, познат још из епских пјесама. Овакав начин борбе осуђује одбрану на непокретност прегруписавања и максималног коришћења снага за напад на центре отпора, без лутања и развлачења. Оживјели су превазиђени феудални облици и методе борбе. Прозори кућа су пуњени каменом, вуном, душецима и јастуцима, јер се из искуства знало да се куршум у њима сплиће. Село је било у видокругу, под осматрањем и појединачном ватром, па је сваки покрет или веза између кућа била онемогућена. Ипак, село је успјело да се концентрише у пет камених кула: Гурка Турковића, Реце Челића, Грубана Арсовића, Радоње Љутића и Нике Арсовића. Ове су куле распоређене на дужини од око два километра и требало је — ако не за људе с оруђем у руци, а оно бар за жене, дјецу и немоћне старце — да послуже као заклон од плотуна и рафала.

У први сумрак 17. јула почеле су жестоке офанзивне акције и фронтални напад. Ватрени ланац, у виду вијугаве спирале, грозничаво се спуштао на село. Бар у почетку, судећи по броју испалених метака и густини плотуна, виђело се да је напад организован тако да се сав простор нашао под густом ватром. Ваљда се рачунало на могућност противујуриша, па се ватрени строј опрезно спуштао у село, трошећи насумице огромну количину муниције. Али већ први плотуни опкољених устанком раскинули су тај ланац и показали излишност његовог континуитета. Зато је, након кратких борби, дошло до прегруписавања нападачких снага. Фронтално наступање је напуштено, јер су откривени празни простори између кула, па се фронт исјецкао и неправилним луковима савијао око њих, стежући их у обруч. Ватра је добијала у жестини јер је, осим тога што је појачана, постала и унакрсна. Окршаји су смјењивани јуришима, а повремено су постајали неиздрживи.

Импровизованој тактици одбране добро је дошла невојничка форма напада. То је била разуларена војска, без реда и дисциплине, с комитском логиком чија снага лежи у бусији и изненађењу, без представе о томе како се руше утврђене тачке одбране. Они су располагали пушкама, бомбама и митраљезима, али не и бацачима, или лаким брдским топовима, јер је ова неписмена и неука, првенствено сељачка маса, била невјешта да њима рукује, иако су и хлако могл идобити од италијанских гарни-

зона у Плаву и Гусињу. Да су нападачи располагали артиљеријски моружјем, свака одбрана организована на овај начин била би краткотрајна и узалудна, а легенда о Војном Селу и мит о храбрости Војносељана био кратка вијека.

Међутим, отпор је жесток и чини своје. Воде се исцрпљујуће борбе, без предаха, кроз таласе јуриша праћених виком, вриском, дозивањем и халацима подивљале масе остављене на људској крви. У први сумрак напуштене куће, кошаре, стогови сијена и сл. — опљачкани су и запаљени. Ватра се разбуктала и разбила таму ноћи, коју, осим тога, непрестано пресијецају дуги млазеви пушчаних и митраљеских плотуна, свјетљећих метака и ракета. Буктиња смрти пламти на широком простору, мада није јасно ко ће све до зоре сагорјети у овом стравичном пламену.

Кућа у којој смо били смјештени налази се испод једне стрмине која је надмашује до висине крова. Један нападач с митраљезом попео се баш на ту стрмину, ухватио заклон и туче косо, кроз кров. Директно у нас не може пуцати, јер се меци одбијају од каменог зида, па туче одозго, кроз кров и плафон, у патос собе. Смјештени смо у мртвом углу, рафали нас промашују за читав метар, штепају патос, али звоне у мозгу и посипају нас малтером. Смрт је ту, на дохват руке, само ако се помакнемо из мртвог угла. У заглашујућем штектању митраљеза појединачни пуцњи одбране не охрабрују, али упозоравају нападаче да их меци и по мраку могу пронаћи. Ово је страшна игра живота и смрти: нека мрена се навлачи на очи, нешто што није ни сан ни јава, нека врста летаргије, ошамућености и изгубљености. Из овог стања тргла нас је експлозија бомбе. Учинило ми се да је експлодирала наред собе и да је онај плес између живота и смрти завршен. У ствари, није било тако. Загушени смо и потресни, али мимо тога не — изгубили смо већ осјећај за страх и смисао за вриједност живота, па и за реалност, вријеме и простор, немамо чак ни рефлекса, а камоли моћи за оцјену онога што се збива.

Пошто су напуштене куће опљачкане, нађена је у њима довољна количина петролеја. То су биле резерве које су сељаци чували осветљење. Нападачи су се, пузећи, привукли, полили петролејом дрвене степеннице које стоје ван куће и запалили их. Високи стуб пламена обавио је кућу и напунио димом. Смрт опет неумољиво куца на наша врата. Сада је посве близу, али је избор још увијек могућ: смрт од куршума или смрт у загушљивом пламену. Имамо, ето, ужасну привилегију да бирамо, и то је последњи луксуз што нам стварност нуди. Присебност у оваквој ситуацији није ни **храброст** ни **хероизам**, већ вид праисконског нагона и тежње за животом, који ипак нешто значи. Идеје се рађају и смјењују по-п утљеска муње, на срећу — спасоносне. Бранећи се изнад степеница, Јован Чађеновић (данас капетан у пензији у Титограду) одлучио је да истовремено упали двије бомбе и да их заједно спусти у пламен. Њихова снажна детонација угасила је ватру. Бар

привремено, осујећене су наде непријатеља да ће нас тако брзо и лако ликвидирати.

У току читаве ноћи борбе трају с несмањеном жестином. Непрестани плотуни растјерују копрен мрака, а са њим и умор и страх. Војно Село је претворено у крваво разбојиште, а по силини окршаја човјек би рекао да су се страшне војске сукобиле и да од исхода ових борби зависи даљи ток историје. За нас ове борбе имају часне димензије, јер их водимо на рођеном прагу, брани се пламен са свог огњишта, брани се право на живот и слободу, јер под овим небом има простора за све. Зато се и смрт очекује мирно и смјело. Ноћ, стравична, најстрашнија која се може доживјети, ноћ без милости и преседана, ноћ ужареног пакла, која се памти и опомиње.

Најзад, заруђе зора. Видици се преливају љубичастим праскозорјем Свиће 18. јул 1941. године. Шта ли носи у себи, у својим њедрима? Можда смрт, посљедњи блијесак дана, а можда и спас. Кажу људи који имају веће животно искуство и који су се чешће суочавали са смрћу да амплитуда од смрти до спаса није велика. Изненађења више нема, што је ту је. У зору напади јењавају, губе силину, нападачи су се под заштитом ноћи повукли ван видокруга и домашаја пушчаног зрна, јер ни овај отпор није наиван. Доље у равници виде се групице Шиптара из села Мартиновићи. Враћају се кући, послје вечерашњих исцрпљујућих борби и бесане ноћи. Један плотун с прозора куће натјера их да нападају, почеше да пузе и претрчавају равницом, не окрећу се, не пуцају. Али, далеко су.

Вјерујући да су се нападачи повукли даље и да у току дана неће бити борбе, изишли смо пред кућу да погледамо бојиште. Све је измрцварено и унакажено, изгубили лик и боју: непокошена трава изгажена и свела, гомиле чаура и гвожђа, испретурано и без реда сложено камење од којег су прављени заклони, покидани реденици, засути гелери, неексплодирани бомбе, футроле без метака, избраздане ливаде — све то пружа стравичну слику, језив призор од кога се коса јежи. Просто не схватамо да се може поћи у такав ризик ради наше ликвидације. Један од нападача био се смјестио у каналу изнад куће. Пуцајући из лежећег става, по мраку, није ни примијетио да му се на правцу куће налази стабло једне старе и осушене шљиве. Пуцајући свуноћ с минималним помјерањем пушке, успио је да то стабло до зоре потпуно пресјече.

На другом крају села, концентрисани углавном у кући Гурковој, и Турковићи су пружали жесток отпор. Ту је било старих ратника, веома храбрих и искусних људи, који су на први напад одговорили тек срећеном ватром, па када су раскинули ланац нападача покосили их пушчаним и митраљеским плотунима. Међу нападачима има приличан број мртвих и рањених. Али у окршајима, у току ноћи, Владо Турковић је погинуо, а митраљез му је плотунима уништен. Група у кући Реце Ђелића, такође, се борила

цијеле ноћи, али је и њихов митраљез директним поготком у циљев заливен и избачен из дејства.

Почетак оружаног обрачуна са становницима Војног Села био је само сигнал у глобалној концепцији и акцији ширих размјера за ликвидацију свих Црногораца у Војном Селу, Плаву и Гусињу. Наоружане квислиншке муслиманске патроле појачане Италијанима, извршиле су претрес кућа и покупиле Црногорце у Плаву и Гусињу. Било је муслиманских породица које су скривале своје сусједи, или су их на вријеме упозоравале да се удаље и пребаце на слободну територију Црне Горе. Но, рација у Плаву и Гусињу била је ипак изненађење за скоро све Црногорце. У Плаву је ухапшено 30 људи, у Гусињу 10, а остали су избјегли хватање. Ухапшени су смјештени у затвор, у кућу Вукоте Џудовића, напред Плава. Одатле су у групама извођени, маскирани и стријељани на плавском гробљу. Масакр од хапшења до стријељања достигао је језив степен нечовјечности. На примјер: Сахит Хоџа је свога побратима, човјека са којим је по старом обичају побратимства „развијени крв,“ Милића Дашића, бившег предсједника општине, од тренутка када га је ухапсио непрестано био бајонетом све до стрелишта, тако да се на стрелишту више није имало шта убити. Наравно, овој групи стријељаних у Плаву треба додати и оне који су хватани и стријељани на периферији Плава, у Ђурићу и Метеху, чиме се овај број знатно повећава. То су, тако рећи, оне жртве које је талас устаничког врења прогутао још на почетку, па су отишли у забрав због још црњих и горих прилика које су потом усљедиле. Ваља напоменути да је и у Гусињу стријељано 10 људи. Стријељани у Плаву и Гусињу, супротно уобичајним нормама, нијесу сахрањивани, већ су остављани тако, да их пси једу. Послије неколико дана, из здравствених разлога, набачен је преко њихових остатака танак слој земље, који су кише спрале, па су пси наставили гозбу људским месом.

Осамнаести јул 1941. године изронио је из ватре и крви. У Плаву и Гусињу стријељања су завршена. Улице су заливане крвљу. Демаркациона линија између фронта је повучена. Војно Село је остало у обручу. Сјенка смрти наднијела се над село Брезојевице и читаво Полимље.

У току ноћи формиран је, на брзину, устанички одред у Брезојевицама; он је заузео борбени положај, али осим акције на Боровој главици претходног дана, не дјејствује. Преко ноћи, такође, устаљен је фронт непријатеља на линији Липовица—Виситор—Кула Шаркиновића—Брезојевице—Скић—Метех—Јечмиште. Долина Лима притворена је у ратни логор и крваво разбојиште. Међутим, пуцњава траје, али се фронтови не помичу ни напријед ни назад.

Војно Село само, одсјечено, у дубокој позадини фронта, опасно обручима, води очајничке борбе и одлијева надмоћнијем непријатељу. Немамо илузија: догађаји су се испреплијетали, рас-

поред снага такође, нада да нас ма ко противнападом, или на други начин, деблокира — искључена је.

Истина, реалне могућности да Војно Село буде деблокирано постојале су. Удаљеност од фронта није велика — неколика километра. Обје стране, сучељене једна с другом, посматрају нашу ситуацију као на длану. У Брезејевичком одреду формиране су двије чете. Једна омладинска, под командом Милорада Ђулафића, (он је од Мјесног комитета КПЈ за Андријевицу био задужен за војне операције), а друга под командом сељака Васа Лабана из Перића код Мурина. Ова два командира су разматрала могућност да поведу чете у противнапад, да пробију фронт и деблокирају Војно Село, да тамошње устанике извуку из обруча, а онда да се заједно с њима врате на полазне положаје.

У овим дискусијама искристалисане су двије верзије противнапада: прва, да Милорад Ђулафић са својом четом на јуриш пробије фронт и изврши продор правцем село Брезејевце—Брезејевичка црква, да форсира Лим и избије бочно у село Скић, у непосредној близини Плава; он не би напао Плав, али би га озбиљно угрозио и тако привукао на себе главнину непријатељских снага. Тако створену ситуацију искористила би чета под командом Васа Лабана: она би извршила продор правцем село Брезејевца — Кула Шаркиновића, форсирала ријеку Ључу и појавила се у подножју Војног Села. Послије деблокирања устаника, вратила би се заједно с њима истим правцем на полазни положај. Међутим, командир чете Васа Лабан није прихватио ову варијанту противнапада због, по његовом мишљењу, нереалне процјене јачине непријатељских снага које су нападале Војно Село. Предложио је други план: план: да омладинска чета под командом Милорада Ђулафића иде напријед, а његова чета, наводно као старији људи, за њом, али обје правцем село Брезејевце — Кула Шаркиновића — ријека Ључа — Војно Село. Накнадни предлог Милорада Ђулафића да обје чете иду напореда, истим правцем, он је одбацио, а Ђулафић није прихватио ни његов предлог (касније, 1942. године, Васа Лабан је убијен као противник народноослободилачке борбе), пошто га је сматрао несигурним и плашећи се могућности издаје (да га Лабан не нападне, па да се Омладинска чета нађе у обручу између две ватре — са чела и из позадине). Не улазећи дубље у анализу ових претпоставки, њихова објективност и оправданост, може се само рећи да се идеја о противнападу и деблокирању Војног Села изјаловила у овој међусобној невјерици, а Војно Село је остављано само себи. Објективно гледано, за такво колебање и неодлучност нема војничког оправдања. Квислинзи Муслимани и Шиптари, иако су показивали ратоборност и спремност на све, знали су добро шта значе операције на фронту, па су додуше били спремни на појединачне испаде, изненађења, засједе и слично, али су остављали могућност да се увијек у случају противнапада повуку у планине изнад Плава. За продор долином Лима, низ Васејевце, без подршке италијанских војних снага, они нијесу били

спремни, а јачих италијанских снага у Плаву, у том тренутку није било (главнина италијанских јединица за противофанзиву тек је очекивана).

У угушавању устанка у долини Лима правцем Плав — Мурина, и Чакор — Мурина осим квислинга Муслимана и Шиптара учествовале су јединице италијанске дивизије „Пуље“. („Дио Космета који је био припојен Албанији окупирали су дјелови дивизије „Пуље“. Иако нема података о њеном саставу и распореду као и другим јединицама карабињера и граничара страже које су се, вјероватно тамо налазиле, може се узети да се на овом подручју налазила половина ове дивизије и да је бројно стање италијанских јединица износило 8.000 људи не рачунајући шиптарске полицијске снаге“. — (В. Терзић: „Југославија у априлском рату“, стр. 665). На вијест о устанку у Црној Гори италијанске окупационој дивизије стављене су у покрет. Дивизији „Пуље“ издато је наређење да се прикупи у рејону Пећи. Одатле је она кренула у двије колоне: правцем Пећ—Рожаје—Беране (Иванград), гдје је требало да са својим десним крилом споји с јединицама дивизије „Фентауре“, која је добила наређење да наступа из правца Пљевља долином Лима узводно. Лијево крило дивизије „Пуље“ упутило се правцем: Пећ—Кућишта—Бјелуха—Чакор, па је једна колона упућена у правцу Плава а друга у правцу Мурина, одакле су, послје спајања на Мурини, обје ове групације имале да наступају у правцу Андријевице и да се ту споје с јединицама дивизије „Месине“, која је већ била у покрету правцем: Цетиње—Ријека Црнојевића—Подгорица—Лијева Ријека—Матешево—Трешњевик—Андријевица и даље у правцу Берана.

Јединице лијевог крила дивизије „Пуље“ избиле су на Чакор и спустиле се у Плав 22. јула. Дакле, за претходна три дана било је сасвим довољно времена да се Плав контранападом заузме и претвори у устаничку базу. Тиме би међусобно крвопролиће — упркос томе што је већ било погинуло стотињак људи — било пресјечено у коријену и не би дошло до онога што се касније десило. Да је то учињено 18. јула, другачије би се определијелила судбина Плава и Гусиња у току народноослободилачке борбе. Била би то жаришта устанка, а не базе фашизма како се то стварно десило. Ако се узме у обзир чињеница да се Плав залеђем ослања на камени планински масив сјеверне Албаније, који је онда био без икаквих путева и комуникација, непроходан изузев за пјешака, јасно је да из тог правца у току читавог рата није могло доћи до напада моторизованих непријатељских снага. Нормално, најреакционарнији дио муслиманског становништва би побјегао у планине изнад Плава, али би се један дио — пошто би се у сусрету с устаничким снагама на лицу места увјерио да се борба води за слободу, против окупатора и домаћих издајника, а не на националној и религиозној основи, како је то реакционарна пропаганда приказивала — прикључио покрету. Учешће овог дијела муслиманских снага у устаничким јединицама, посебно послје борби на Чакору,

гдје се очекивао долазак јединица дивизије „Пуље“ и квислиншких снага са Косова које су је пратиле (а од тих борби би неминовно дошло), снажно би утицало на свијест и одређење Албанаца са Косова и Метохије.

Истина, страх да би приликом заузимања Плава дошло до нежељених испада појединаца против муслиманског становништва био је оправдан. Тога би свакако било. Али, у устаничким редовима били су и плавски Муслимани-комунисти који су могли имати великог утицаја на становништво овог краја, како у погледу мобилисања снага за покрет тако и у супротстављању испадима и контроли новостворене ситуације.

Испада би вјероватно било, али би им се свакако стало на пут, тим прије што би Плав и Гусиње у војном и цивилном руководству покрета имали своје људе, одлучне да се боре против окупатора. Чак ако би при том и дошло до крвопролића, и муслиманских жртава било би много мање него што их је било касније, седамнаест балистичких похода низ Васојевиће и у борбама против прекаљених партизанских јединица, а нарочито пред крај рата 1944. године, у сукобима с јединицама Четврте и Пете црногорске бригаде, Девете далматинске бригаде, Комског одреда и ОЗН-е.

Умјесто енергичне војне акције 18. јула и заузимања Плава, устаници су довели Хамдију Рамусовића, Муслимана из Берана, и упутили га преко Лимског моста до кућа Вуканића, гдје се састао с квислиншким вођама муслиманских и шитарских банди и одвраћао их од крвопролића. Ти преговори су пропали. Свако је задржао став и гледиште према карактеру рата.

Снаге за заузимање Плава 18. јула било је. Насупрот устаничким снагама стајали су квислинзи Муслимани и Шиптари, а веома мало Италијана. Тек након три дана они су ојачани јединицама дивизије „Пуље“, које су одмах предузеле офанзиву од Плава у правцу Мурине, палећи и убијајући све пред собом. Међутим, чак и овако ојачане непријатељске снаге зачуђујуће су лако одбачене 27. јула од Мурине до Лимског моста, гдје се поново јавила стара дилема: заузети или не заузети Плав, изазвати или не изазвати крвопролиће. Радован Зоговић, тада инструктор КПЈ на овом подручју, у једном разговору је тврдио: Устаничке снаге су стигле до моста на Лиму, Плав је био празан, могли смо га заузети, али то нијесмо урадили из два разлога: прво, да не бисмо изазивали непотребно крвопролиће и, друго, у противнападу 27. јула 1941. године устаници су запалили џамију у селу Папићу и неколико кућа у селу Новишићи; ако бисмо напад извели до краја, вјероватно би Плав био неконтролисано спаљен, а ми то нијесмо желели, нити су се на томе заснивали принципи наше борбе.

Батрић Јовановић каже: „Овога дана (27. јул) устаници су повратили територију коју су били ослободили 17. јула. Непријатељ је био потпуно напустио Плав и устаници су га могли посјести без жртава. У устаничкој војсци било је највише поштених и хра-

брих бораца за слободу, али је било и разних реакционарних и антикомунистичких елемената који су распаљивали пљачкашке и шовинистичке страсти код једног дијела устаника, Уласком у Плав и Гусиње, вјероватно, би тешко било спријечити извјесне људе да изврше разна недјела. Зато је, можда (подвукао Р. Ђ.) боље што устаничке јединице нијесу 27. јула ушле у Плав.“ („Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуцији“, стр. 206), Очигледно, снага је била и 18. и 27. јула, али није било јединства у процјени ситуације и сагледавању токова развоја.

Чини се да не мијења ништа на ствари чињеница што су се у устаничким редовима тог тренутка, чак и у команди на Мурини, налазили официри старе југословенске војске — потпуковник Весковић, мајор Лашић и судски капетан Мирко Крчић. (овај посљедњи ће касније бити командант андријевичког партизанског батаљона), док је Павле Ђуришић био члан Војног комитета у Беранима. Тога тренутка они су били војници, расположени за борбу, чак су у њој учествовали. Као војници, они су одлично знали шта значи наређење више команде за официра, а војнички су били потчињени Војном комитету у Беранама, коме је на челу стајао Ђоко Пајковић, ондашњи секретар Мјесног комитета КПЈ за Беране. До подвајања (идеолошког, војног и политичког) унутар устаничких снага дошло је много касније (не само на терену Васојевића него шире у југословенским размјерама), особито после 4. августа 1941. године, од када је борба попримила другачије облике, а до тада се њена јединственост не може порицати.

Напад на Плав 1941. године, као и касније, 1943. године, инсистирајући код вођа устанка зауставили су плавски Муслимани комунисти, из страха да не дође до „братског крвопролића“, као да на супротној страни може бити братске крви, па макар се радило и о рођеном брату. Године 1943. начелник штаба II далматинске бригаде Мирко Шћепановић, позвао је на један консултативни састанак плавске Муслимане-комунисте и дио вођа балистичких снага. Изложио им је план напада на Плав који ће извршити II далматинска бригада и упозорио их да убиједе балисте из Плава и Гусиња да се повуку са „границе“, јер ту границе нема (она је тада ишла од села Крушева, пресијецајући Лим, на село Машницу и даље до Сјекирице и Чакора). Шћепановић им је објаснио да ни оне не жели да „пролијева братску крв“, ако се ради о муслиманској војсци која је заведена. Али ако се ради о окупаторским снагама и јединицама Мустаф-Крујине, војске, он је спреман да те јединице сатре снагом Друге далматинске бригаде. Па ипак, план напада II далматинске бригаде на Плав овога пута је одложен из чисто хуманих разлога.

Да је то тачно потврђује још један примјер. У јулу 1944. године IV пролетерска црногорска бригада пресјекла је, опколила и заробила у рјеону Превије, изнад села Улотине, око 2.000 плавских и гусињских балиста. Да су ове снаге ту на лицу мјеста ликвидирале Плав и Гусиње би престали да постоје као војна снага.

Али политичка КПЈ о братству и јединству није била фраза нити празна парола, већ стварност. Дуж фронта били су постављени борци, као релији, последице пресијецања ових снага, који су гласно преносили наређење Штаба IV црногорске пролетерске бригаде: „Ухвати га, узми му пушку, запиши му име, пусти га нека иде, стићи ћемо ми тамо“ Тако је око 2.000 плавских балиста разоружано и изјбегло смрт. Овакав поступак једне пролетерске јединице служи на част и њој и читавом народноослободилачком покрету, без обзира на то што се дио ових људи поново организовао и водио борбу против паризанских јединица све до коначног ослобођења.

И не само то. Плав је ослобађан три пута у току 1944. године. У јулу 1944. године, водећи борбе у долини Лима с јединицама дивизије „Принц Еуген“ и „Скендербег“, један батаљон IV црногорске бригаде кренуо је с Градинског поља, форсирао Лим, а онда врховима Баља, Мокре, Чакора и Јечништа стигао у Плав. Плав је био потпуно напуштен. Нико није сачекао јединице IV црногорске бригаде, које су се последице пет-шест дана повукле. Плав се поново нашао у рукама фашиста. У августу 1944. године јединице V црногорске пролетерске бригаде спустиле су се с положаја Липовица—Виситор у Гусиње. То је било 2. августа, и опет су и Плав и Гусиње били потпуно напуштени, али су се и јединице V црногорске бригаде брзо повукле. Трећи пут Плав и Гусиње, такорећи, нијесу ни ослобађани. Јединице IX црногорске бригаде, које су се налазиле на Чакору, на путу за Косово и Метохију и даље за Србију, једноставно су остале без хране. Знајући гдје има стоке, један батаљон IX црногорске бригаде упутио се у планину Богићевицу, југоситочно од Плава, како би нашао меса за војску и нешто сира. Када је то узео овај батаљон се вратио на полазни положај. То је био довољан разлог да Плав и Гусиње буду по трећи пут потпуно евакуисани, тако да су скоро читав новембар 1944. године били празни, без становништва, док једнога дана није стигао Трећи батаљон ОЗН-е под командом Богића Влаховића, па је тек онда почело сређивање стања. У паузама између појединих упада партизанских јединица, плавске хоће су купиле људе на Лимски мост и заклињали их на Куран да сви умру, али да не дозволе пролаз партизанским јединицама за Плав.

Посматран с војног аспекта, отпор Плава и Гусиња регуларним партизанским јединицама био је више него један. Али су зато њихови злочини над немоћним живљем били незапамћени. То је била војска пустахија и зликоваца који су вршили злочин геноцида (село Велика) над црногорским живљем у долини Лима.

С таквим мрачним снагама и дивљим хордама, ето бори се Војно Село. Муниција је на измаку а притисак се повећава. Фиксирана је само једна идеја: борити се до посљедњег даха, а увече, под заштитом мрака, напустити куће рашчистити терен испред себе бомбама, извршити пробој, па онда — ко остане жив, како може и умије, да се нађе на зборном мјесту зна које је одређен пли-

ћак на ријеци Ључи. Нормално, требало је убити свакога ко се супротстави на правцу одсупнице.

У књизи „Андријевачки срез од 1941. до 1944“. Радован Лекић пише: „Истовремено са првим нападом на ослобођену територију Феровићи су послали у Војно Село једну комбиновану јединицу, са задатком да рашчисте старе дугове. . . с Турковићима који су се опкољени у својим кућама храбро борили, јер нијесу имали времена да се прије напада благовремено евакуишу на обалу Плавског језера и Лима и спасу дјецу на ослобођену територију. Опкољене Турковиће последије оштре борбе и обостраних губитака спасли су Али Шабан Селимањин и краснићки барјактар са својим одредом и пребацили преко Ључе у правцу Брезејевица“.

Из цитираног текста произлази као да у Војном Селу није било никога, нити се ико други борио изузев Турковића. Оваквим писањем наноси се неправда и бацају у заборав они неустрашиви борци који су раскинули ланац, пробили обруч и прешли на слободну устаничку територију. Јер у Војном Селу, осим Турковића, живјела су, а углавном и данас живе, и ова братства: Арсовићи, Љутићи, Шошкићи, Ђукићи, Прашчевићи, Дракуловићи, Јануши и Милачићи, а тих дана, у току борбе 17. и 18. јула 1941. године, и дио Ђуричана, који су се под борбом спустили у Војно Село са циљем да заједнички организују одбрану. Отпор у Војном Селу није само отпор Турковића, иако су се они веома храбро борили, већ јединствени отпор свих црногорских породица, без обзира на то колико је које братство било бројно. Истине ради треба рећи да су баш ти други који се данас у историјској литератури прећуткују и заборављају као да нијесу ни постојали, изнијели главни терет борбе, разбили обруч и прешли на слободну територију. Навлачење заборава преко ових догађаја није карактеристично само за књигу Радована Лекића.

У IV књизи „Устанак народа Југославије“ Вуко Турковић пише: „Упорност одбране (мисли се на Војно Село) најбоље ће илустровати овај примјер: на крају села у једној кући борили су се Јово Чађеновић и Ника Арсовић. Борили су се 17. и цијелу ноћ 17. и 18. и тек кад је 18. јула кућа запаљена напустили су је и пребацили се до друге групе која се борила из друге куће. Карактеристичан је примјер одбране куће Вукмана Турковића, на сасвим другом крају села. Вукман са сином Спасом, у току дана водио је борбу из куће, а у току ноћи су излазили напоље и мијењали мјеста с којих су отварали ватру да би код нападача створили утисак да их има више на том правцу. Тако су за сво вријеме борбе остали у својој кући или њеној непосредној близини“ (стр. 410).

Данас већ покојни, Вуко Турковић, тада студент права, предратни члан КПЈ, првоборац, носилац партизанске споменице од 1941. пуковник ЈНА — био је један од пет чланова предратне плавске партијске ћелије. У устанку је био делегат Мјесног комитета КПЈ у Андријевци за формирање устаничког одреда у Војном Селу. Борио се 17. и 18. јула 1941. године у Војном Селу, али жес-

тину напада није могао издржати. Читава та група из куће Реџе Челића пала је у руке нападачима. Нијесу стријељани, али се Вуко нерадо сјећао тих дана и нерадо је писао о њима. То се види и из извјештаја који је 4. августа 1941. године послао са Штавне Покрајинском комитету КПЈ за Црну Гору и Боку. У једном разговору упитао сам га зашто је тако олако прешао у поменутом тексту преко устаничких борби у Војном Селу, а он је одговорио: „Ограничила ме редакција књиге простором“. (Овај разговор је вођен послѣ једног мог текста који је објављен у иванградској „Слободи“ под насловом „Устаничке борбе у Војном Селу“ Међутим, једно устаничко ратно поприште, које се протезало око два километра и на коме се сукобило око 2.000 људи, не може се тако упрошћено приказивати.

У току 18. јула борбе непрестано трају и веома јака концентрична ватра, а фронтално наступање, праћено јуришима, опет почиње око четири сата послѣ подне. Даље задржавање у кући значило је сигурну смрт — предстојала је жестока борба уочи 19. јула. Трагедија би била неминовна, па се дошло на мисао о спајању с устаницима из куће Радоње Љутића, мада је то готово неизводљиво. Пут од куће води стрмином право наниже, а онда скреће десно, равницом, до куће. Никакве заштите ни заклона нема, а читаво растојање је тучено ватром. Ипак, избора нема, без обзира на послѣдице. Али читаво то растојање не може се претрчати одједанпут. Морамо се пребацивати у етапама, прво до оближње муслиманске куће на дну стрмине, а онда одатле до циља. Разумије се повлачимо се под заштитом ватре: једни пуцају, а други трче. Али узалуд, непријатељске снаге су бројне и налазе се свуда, као да ничу из земље. У муслиманској кући у коју упадосмо примише нас с мржњом. Уплашише се и забезекнуше, мислећи да смо кућу освојили и да ћемо се из ње борити. Поготово када се попесмо на трећи спрат. Породица се следи од страха и напусти кућу. Кроз неколико минута стиже власник, који је иначе био у борби против нас, с појачањем и нападе сопствену кућу. Отпор је доста слаб, јер није циљ да се та кућа брани. Они освојише улаз. Невјероватном брзином један Кукић из села Крушева код Гусиња истрчао је на трећи спрат, држећи отшрафљену бомбу уз кундак пушке (1945. године смо га ухватили у албанском селу Череме и довели кући. Жив је). У том тренутку скочио сам са трећег спрата и отпузао кроз кукуруз. У лету скоро да нијесам ни чуо музику рафала који су ме промашили. За мном је скочио Милорад Лазовић, али рафал га је у ваздуху пресекао. Ипак отетурао је онако загријан још пар корака и издахнуо.

Организовано пребацивање је разбијено. Свако се сналази како може и умије. Неко погине, неко се преда, неко пузи кроз ку, свађају се око плијена. Дим и пламен уноси пометњу и збрку

Нападаци пале освојене куће и стогове сијена, пљачкају стоку, свађају се око плијена. Дим и пламен уноси пометњу и збрку у општи кошмар. Читаво село је постало крваво разбојиште без

реда у мјере. Сва је срећа што се ово дешава у сумрак дана, иначе би трагедија била далеко већа.

Спушта се ноћ 18. јула. Мрачна, страшна, крвљу заливена. Многи више неће видјети свјетло зоре. Заспаће опojним сном мученика, и тај ће сан трајати вјечно. Да, али спомен на њих мора живјети. Неко ће се сјетити овог умирања, ове смрти без кривице, смрти за једну људску идеју, за идеју слободе. Тиме ово умирање престаје да буде биолошки прекид живота, а постаје трагично, херојско, прелазак у царство свјетлости и поезије. И сви ми што смо вечерас овдје, у овом стравичном обручу, нити смо заједн орођени нити ћемо у исто вријеме и на исти начин умријети, иако су нам тренутни услови за то потпуно исти; свако има своју животну стазу, а чини се да нам се путеви баш одавде зракасто разилазе. Она ноћ, густа као тијесто, тешка као олово, мрачна као пакао, носи у себи сву неизвјесност расплета ове драме. Тај расплет мора до зоре доћи, а како — то није никоме јасно. Јасно је само једно: овдје се никакви закони не поштују. Код квислинга нема ни људског ни војничког поноса.

Још претходне ноћи, 17. јула увече послије краћих окршаја који су трајали неколико сати, Грубан Арсовић са братом и синовима прихватио је покровитељство свог старог пријатеља Бек Рустема Селимањина. Око пола ноћи напустио је кућу и под његовом заштитом изашао у шуму. Ова „беса“ је дата под веома часним условима. Кућа није запаљена, а они су је напустили под оружјем. Треба истаћи још једно: иако су ствари мјерене истом логиком, једина црногорска кућа која није запаљена у долини Лима била је кућа Гурбана Арсовића, а једина муслиманска кућа која је запаљена била је кућа Бећа Башића и његове браће у селу Брезојевици (јер је Башић био комуниста и организатор устанка). Иако је ово ситна ствар, она ипак баца свјетло на карактер ових борби, тако да се види да оне нијесу имале чисто религиозни и национални карактер, већ првенствено револуционарни и политички.

На другом крају села, на куће Турковића вршен је снажан притисак, а његова жестина била је условљена и тиме што су нападачи претходног дана имали и мртвих и рањених. Исход ових напада био је готово спектакуларан. Из опкољене куће Гурка Турковића изишла је непосредно пред пушчане цијеве жена с колијевком. У колијевци је била Дара Турковић, данас удата у Крагујевцу. Колијевка је стављена пред краснићког барјактара Адем Бајрама. Пошто је дат знак да је колијевка прихваћена, што је по старим обичајима требало да симболизује „кумство“ створено у огњу борбе, ова жена се вратила у кућу оставивши колијевку. Из куће је онда изишао Лука Турковић (сада покојни) с пушком у лијевој руци. Узред напомињемо, држање пушке у лијевој руци има један ритуалан карактер, постоји од давнина, а потиче из Арабије. У Арабији противници су увијек носили нож у десној руци што је симболизовало спремност на борбу. Али кад се нож носи у лијевој руци, десна је слободна, њоме се рукује (поздрав-

ља), што је знак склапања савеза и пријатељства. Па ипак Адем Бајрам и његова пратња дочекивали су Луку Турковића у лежећем ставу, држећи га непрестано на мушници пушке.

Кад је Лука пришао близу, устао је Адем Бајрам и руковао се са њим. Турковић се онда окренуо и, показујући руком на куће, рекао: „Ја сам стари ратник, учествовао сам у многим борбама. Ја знам шта то значи кад човјеку лебди смрт пред очима, али ја се смрти не плашим ни овог тренутка, иако ме небројена војска напада. Нема часније ни узвишеније смрти него умријети на прагу своје куће. То није смрт, него поновно рађање. Али данас то не могу да урадим, јер у кући поред људи има много жена и нејаке дјеце. Мој даљи отпор значи и моју и његову смрт. Нас има четири брата, а ово су наше куле и имања. Изаберите једну са свом имовином која јој припада, па нека је ваша од данас за вјечита времена, само ми изведите ову нејач из овог пакленог обруча“. Оваква материјална обавеза, иако у овом тренутку, по обичајном праву, потпуно је пуноважна и данас. Након краћег консултовања, Адем Бајрам је прихватио предлог Луке Турковића, али не и његову материјалну страну — у смислу да уђе у посјед куће и имања. И сама заштита била је дјелимична: сви су Турковићи разоружани, куће су им спаљене, једино су им животи поштеђени. Одмах после овог разговора Турковићи су почели да излазе из куће и предају оружје. Једино је Велимир Турковић одбио да преда пушку, али је то прошло без посљедица. Одатле су Турковићи под заштитом мрака, чувани јаким стражама, пребачени у правцу планина, дубоко у позадину, одакле су два дана касније из Мемине планине, преко Шћепице, Кошутице и Рида доведени на Јачмиште, на линију фронта, и упућени у правцу Црне Горе.

Треће прихватање устаника 18. јула 1941. године увече било је вид ратног лукавства. Шаро Ха.овић, Шиптар из села Хоти, прихватио је да изведе устанике из куће Реџе Челића. Разоружао их је, а онда им објаснио да је он као потчињени војни руководиолац обавезан да их преда претпостављенима у Плаву — тј. Ризу и Шемсу Феровићу. Ова „предаја“ је практично значила прикључивање похватаним Црногорцима у Плаву и њихову ликвидацију. У овој групи налазио се и покојни Вуко Турковић. Али Шабан Селиманин, који је такође нападао кућу Челића, када је видио како се дата људска ријеч нечасно ломи, иступио је и рекао: „Ја вас преузимам. А ко жели да вас преотме, нека изволи“ Он је ову групу, независно од прве, заједно са својим људима превео околним планинама и, након два дана, такође довео на линију фронта, на Јечимште, одакле је она упућена у правцу Црне Горе.

За то што Турковићи нијесу стријељани постоје сматрамо три главна разлога. Први је у томе што су Шиптари, Албанци, које с Муслиманима веже иста вјероисповијест, различитог етничког поријекла и мрзјели су Муслимане. Власт Феровића (Риза, Шемса и Шаба), и перфектуру у Плаву сматрали су мизеријом; она једноставно у њиховим очима није значила ништа, нити су они осјећа-

ли обавезу да се покоравају њеним наређењима; зато су на бојишту једноставно игнорисали њихове захтјеве да се прихваћени Црногорци у Војном Селу униште. Већ су поступили према свом нахођењу, у конкретном случају бар дјелимично часно. Други разлог је следећи: из чувене барјактарске куће Мулез Моновића у Крснићу поникли су не само многи јунаци већ и интелектуалци који су се школовали у нашој земљи. Међу њима били су и Јах Салих, студент права у Београду, и Идриз Реџеп, предратни средњошколац. Они су били задојени идејом борбе против фашизма, а Јах Салих је био једна од најсвјетлијих револуционарних фигура Сјеверне Албаније. Погинуо је, како је већ напријед речено, у борби против Њемаца 1943. године приликом покушаја албанских партизана да пресијекну пут Кукс-Баковица. Обојица су припадали марксистичким групама, јер албанска партија рада тада још није била формирана. Они су у кругу породице и међу рођацима ширили ослободилачке идеје и развијали мржњу према окупатору. Аде мБајрам, Бајрам Мон, Јах Салих, Салих Мон, Идриз Реџеп, идејним утицајем. Тај утицај се ширио даље на Али Шабана Селитиче из њихове најуже породице, и био је под великим њиховим Реџеп Мон, као што се види Адем Бајрам, крснићки барјактар, помањина из пограничног села Вальбон, коме су они били ујаци. Отуда је и дошло до спасавања устаника из куће Гурка Турковића и Реџе Челића. И трећи разлог Мулезмоновићи, као отменија албанска породица, своје односе са Црном Гором нити су планирали нити успостављали преко Феровића у Плаву. Послије бјекства из Плава 1944. године, Ризо Феровић је ухапшен и у затвору се отровао, а Шемсо Феровић се није усудио да се преда Албанцима, већ се убио у некој пећини на албанској територији. Они су, Мулезмоновићи, као људи с извјесним осјећањем смисла за државност, већ тада са Црном Гором жељели пријатељске односе.

Тако су три отпорне тачке из села биле извучене. Ми остадо смо сами. Фронт је тако сведен на нас. Очигледно, ништа нам не иде на руку. Напротив: криви, дугови, комитовања, освете покрштавања, устанак против окупатора— све се то сплело у овој ноћи 18. јула 1941. године, све то тражи свој крвави расплет.

У видоручког европске дипломатије Плав и Гусиње изронили су на Берлинском конгресу. Наиме, чланом 28. Берлинског уговора биле су одређене границе Књажевине Црне Горе.

Плав и Гусиње припали су њој, а туда је водила значајна саобраћајна артиерија између призренског и скадарског вилајета, мада су Плав и Гусиње припадали скадарском вилајету. Десетог јуна 1878. године формирана је Призренска лига, са циљем да онемогући припајање ових крајева Црној Гори и да омете спровођење одлука Берлинског конгреса. Лига је имала свој статут, који се звао Карарнаме. Цитирамо чл. 6. и 16. овог документа:

„6. Имајући у виду Балканско тле нећемо дозволити ни по коју цену да стране војске газе по нашој земљи. Бугарској влади нећемо признати ни име. Ако Србија не буде напустила мирним

путем бесправно освојене округе послаћемо против њих башибозуке (хакинџилере), и настојаћемо да до краја ослободимо те крајеве, и против Црне Горе дјеловати у истом смислу“

„16. На основу усклопљене бесе ми представници непобедивих хероја северне Албаније, Епира и Босне, оних јунака који од рођења не познају другу игру сем оружја и који су спремни да дају своју крв за царство, за нацију и за отаџбину, одабрали смо Призрен као сједиште наше Лиге и нећемо дозволити никако да нас од сада онеспокоји какав освајач и да угњетава грађане наше земље. Ова Лига ће се пренети од нас на нашу децу и на наше синовце и ко буде изишао из ње сматраће се као искључен из ислама и на њега нека падне проклетство и ниподаштавање од свих нас“.

Први статус, звани Карарнеме, замијењен је 2. јула 1878. године новим, који се звао Талимат. У правилнику који је приложен Талимату наводи се да за одбрану Гусиња и Плава треба послати 2.000 људи из Ђаковице, а у Ругову 2.000 људи из Пећи. Лига је имала своје пододборе у Плаву и Гусињу, а организовао их је Али-паша, Гусињац.

Пред крај 1878. године на територији Плава и Гусиња сакупљено је око 15.000 војника. Имајући на уму овај вид отпора, краљ Никола је наредио црногорској војсци да посједне додијељене јој територије. Мада је црногорска војска бројила око 6.000 људи, у првом сукобу на Новшићу учествовао је само један батаљон, као предстража, из бригаде Марка Миљанова. Он је одбио налете плавских, гусињских и арнаутских банди, али је имао око 250 војника избачених из строја. Припадници Лиге обновили су напад 27. децембра, али су заустављени и одбачени. Имали су око 400 мртвих војника. Тако црногорска војска 1878. године није ушла у Плав и Гусиње, и црногорским вођама остао је у сјећању жестоки отпор припадника Призренске лиге. Једна од наистакнутијих војних фигура тог времена чији живот није имао другог смисла осим обрачуна с идеологијом и војним отпором Призренске лиге, био је Авро Цемовић, командант Доњовасојевићке бригаде.

Плав и Гусиње су 1912. године заузеле јединице под директно мкомандом Јанка Вукотића, али Авро Цемовић ипак није остао пуки посматрач. Највјероватније је тачно да је одлука о освети над Плавом и Гусињем идеја куће Петровића, али је њен непосредни егзекутор био Авро Цемовић с Доњовасојевићком бригадом. Тако су виђенији Пљевљани и Гусињани добијали редовним путем позив сознаком „зове вас господар у војску на Цетиње“, који су у одређеним интервалима уручивани групама од по 10—15 људи. Умјесто „у војску на Цетиње“, њих су сачекивале јединице Доњовасојевићке бригаде у процјепу Сутјеске, у кањону изнад Андријевице, и ту их стријељале. Тако је тада стријељано око 200 виђенијих Муслимана, Плављана и Гусињана, а то се сматрало директном осветом Куча погинулих на Новшићу 1878.

Ови сиромашни сељаци, који су се овдје у Војном Селу дигли на устанак против окупатора, на позив и под руководством Ко-

мунистичке партије Југославије, што попут хероја у Термопилу, одолијевају далеко надмоћнијим снагама, немају стим династичким промашајем никакве ни директне ни индиректне везе. Они овај догађај из 1912. године нијесу могли ни подстаћи, ни оспорити — историјске одлуке су доношене ван и мимо њиховог утицаја. Ипак, логике вечерас нема — сви неисплаћени и непромишљени рачуни историје упућени су нама, да их ми исплатимо крвљу. Но када је већ тако — нека и ако смо противу вриједности тог историјског дуга, исплатићемо га. Али под условом да замијенимо главе и своје голе животе.

Процес концентрације људства још није завршен. Из куће Нике Арсовића у кућу Радоње Љутовића стигло је свега неколико људи. Остали су разједињени плотунима и растурени под окриљем ноћи. Нико не зна куд иде други. Свако је остављен себи и својој судбини, и од његовог знања, способности, интелигенције храбрости зависи да ли ће остати жив.

рактично узев, Војно Село је савладано. Његова борбена моћ је добрим дијелом само још успомена. Читаво село је у пламену, згариште, врисак и очај. У кући Радоње Љутића сакупило се преостало људство. Само су Ника Арсовић, Радомир Арсовић, Мијајло Ђукић, Милутин Дракуловић, Панто Љутић, Радоња Љутић, Љако и Радивоје Љутић Мијајло Ђуричанин и два гвоздена младића Јован Чађеновић и Богић Дракуловић остали су на попришту, да у дефинитиви подијеле ратну судбину с огромно надмоћнијим непријатељем. Узгред да напоменемо да су ови људи, ко је остао жив, махом били касније партизани.

Ова група сељака, неустрашивих и прекаљених ратника и националних бораца с бојишта балканског и I свјетског рата, остали су да се суоче са још једним ужасом, пружајући жесток отпор, бранећи част свога оружја, људско достојанство и пламен рођеног огњишта.

Сада је ситуација сасвим јасна. Обреуч се стеже. Војска из осталог дијела села концентрише се, опасује нас двоструко, троструко. У оближњим напуштеним кућама постављена су митраљеска гнијезда, довлачи се муниција и сви се напори улажу да се ови самоувјерени јунаци, који не признају сурову логику рата и бројне надмоћности, уразуму и ликвидирају. Тај се план може остварити одмах јуришем, али се не зна његова цијена. Јер нападачи су ипак свјесни тога шта могу урадити људи спремни да умру. А њима самима нерадо се умире, тим прије што је очигледно да опкољеним нема спаса.

Митраљески рафали сијеку сваки прозор куће. Ватра је и густа и честа, као да се плотуни у лету сустижу. И, што је најгоре, унакрсна је — туку из свих праваца, а одстојање је кратко. Нападачима је већ јасна и слика одбране, добро уочавају опасне зоне и тучене просторе. Зато их вјешто избјегавају, а користе међупросторе и мртве углове, тако да долазе до самог зида куће. Одбрана пуца кроз пушкарнице, мале отворе у каменом зиду. Грлићи пу-

шака вире ван, а Шипатри се привлаче и са стране хватају их рукама, јер знају да се из пушкарице цијев не може управити ни лијево ни десно. Тај камени зид, дебљине 30 цм, једина је заштита одбране. Страсти су већ ускипјеле. Одбрана је бројно много слабија, али је зато чврста и неумољива. Ипак јој је ефекат умањен, јер нападачи располажу слободним простором, маневришу, пузе, претрчавају, праве и хватају заклоне. Одбрана, међутим, нема избора: непрестано пуца у истом правцу, бранећи прилазе. Попут огњеног јежа, њене ватрене стријеле сију страх и пријете смрћу.

Ово је посебна облик борбе. Отуда, чини се, храброст и хладнокрвност и немају изразиту димензију јунаштва, већ их подстичу некакви унутрашњи агенси, можда неодрљива тежња за животом. У сваком случају, није то свјестан и контролисан чин. Крв се узмутила, узаврела, помјерене су границе сазнања, пробуђено је оно анимално, вриједности су изблиједјеле, смисао живота такође. Човјек је отрован, острвљен на крви, због тога су и напад и одбрана неумољиви, страшни. Да није зидова куће, чини се, јуришали би једни на друге, клали се зубима, као да се распаљена људска крв најлакше гаси крвљу. Чини се да ни један жив човјек, по природи својој, није кукавица. Кукавичлук је, прије свега, психолошка појава, кад је човјек свјестан; то је виша форма сазнања о вриједности и перспективи живота, док он још има цијену, тренутак када се размишља, процјењује, анализира, мјере узроци и посљедице, док се још виде путеве и излази, траже најбезболнија рјешења, избјегавају критичне ситуације. Међутим, када се сплетом околности ситуација ужари и доведе до бијелог усијања, помисао о смрти ишчезне, па човјек не може бити кукавица.

Плотуни, и само плотуни. Зид се одроњава. Нападаци вичу, соколе се, сваки жели да исплате мит о свом јунаштву и јунаштву свог племена, који се послје предањем преноси од уста до уста, од села до села, од племена до племена, с генерације на генерацију. Овдје се постаје бесмртан, јер ово је поприште борбе, одавде се иде у пјесму, на струне гусала, у легенду. Небитно је, у овом тренутку, то што се та слава стиче кроз злочин.

Налети постају неиздрживи. Плотуни се претварају у ураганску ватру. Крв посут је петролејом и запаљен. Пламен се већ ухватио дасака. Навише сукља дим и пламену, а жар почиње да пода на главу, јер у кући слободног простора нема; ту је сабијено, осим оних који пуцају, још око стотињак жена и дјеце. Са стране куршуми, одозго огањ. Ово су посљедњи тренуци уочи смрти. Доноси се посљедња, судбоносна одлука; отворити врата и прозоре куће, избацити што више бомби да би се расчистио терен бар тридесетак метара, а онда изићи из куће па на јуриш, ко преживи правац плићак на ријеци Лучи.

А ко да прими на себе ризик и да отвори врата? Радоња Љутић је власник куће, он је пружио гостопримство свима, он има неписану моралну и људску обавезу: да отвори врата, покаже излаз и — први загрли смрт. Тиме се, ове грозне вечери, сви елеме-

нти поштења и гостопримства исцрпљују. То је витешки поступак без преседања, стравични мотив литературе, врхунац етике и јунаштва. Он отвара врата и пуца у прву групу на дворишту. Једнога убија, али други убише њега. Пао је пресјеченога грла, пре, самитивши се преко прага сопствене куће.

Мрак у кући пресекоше свјетлуцави кругови. Варнице, зујање. У кући, између жена и дјеце, упаљене су бомбе. Свјетлећи кругови засјењују очи, секунде одлучују — да ли ће експлодирати унутра или пред кућом. Одједном се проломи урнебесни тресак. Све су бомбе избачене одједном, кроз врата и кроз прозоре. Од силног блеска очи су за часак заслијељене, али свеједно — креће се у општи јуриш. Све се осу из куће, како ко може. Стаза водипреко њиве, али кукуруз је још мали, једино у комбинацији са тамом ноћи може нешто значи. Њива није баш кратка, испод ње је цеста, а на цести је други обруч фронта. Овако избеумљену масу, што се преко њиве устремила ка цести, на једну од најјачих тачака фронта, дочекао је рафал из „беде“ квислинга Јакупа Никочевића, сељака из сусједног села Крушева. Митраљез је био смјештен на цести под њивом. Али срећом, митраљезац се био сам заклонио, па рафал не може да туче у равној линији, већ косо, па меци звижде издан глава; близу, али промашују. Да је Јакуп могао да туче равно, нико жив не би остао. Још један пад, и још један загрљај земље, док рафал у лудом вихору прелети. Приковани смо за земљу, али само за пренутака. Тада Уован Чађеновић баца бомбу, онако, из лежећег става. Она погоди у колац из плота на дну њиве, поврати се и експлодира. Митраљез уништи, али митраљезац који се био благовремено спустио на земљу, остави оружје и побјеже. Пробој на фронту је, ето, направљен. Али сваког трену може поново да се склопи, зато ликвидацију митраљеског гнијезда треба одмах искористити.

Све се дешава необично брзо. Пуца се свуда, бомбе експлодирају, нико не зна гдје се напада, а гдје се брани. Међу нападачима настала је општа пометња, јер им није јасно у ком правцу устаници одступају. А бомбе при излазу из куће поклате су прве, редове изгинуло се, ито треба да се освети. Али на коме? Бранилаца нема, нестали су. Куда?

Плач дјеце открива траг. Ситуација је таква, доносе се брзе, тешке одлуке. Оне су без милости и обавезују све. Једна од њих, ове мрачне јулске ноћи, погодила је Милосаву Љутић, данас удаћу у Жупи никшићкој. Она је рођена 5. маја исте године, а овог несрећног 17. јула бачена је из наручја мајке и остављена — да не би вриском откривала правац одступнице. Након два дана пронашли су је неки сељаци кад су дошли да косе ливаду. Била је још жива, али гола, пелене са ње биле су опљачкане.

Пуца се свуда и непрестано, без икаквог реда и плана. И то је добро, јер се не зна у ком правцу су устаници одступили. Ова пуцњава разјединила је колону. Од жена и дјеце мало је ко сти-гао на одређено мјесто, на Ључу, а и неки од људи су залутали,

под густом копреном ноћи. Они су сјутрадан кроз кукурузе и жбуње хватани и убијани, али се већина устаника ипак пробила кроз први и други обруч Али, још је то позадина, главни фронт је напријед. Ипак, сада је сасвим друкчије: човјек је најзад на слободном простору, може да потрчи, да опали, да легне. Но Ључа је тешка природна препрека. Мирна и тиха равничарска ријека, хладна, дубока, нигдје се и никад није дала прегазити. Огромна водена маса, а мало је њих који знају да пливају. Они газе први, обучени, и вуку за собом један крај конопца, док други остаје на другој обали. Преостали се вежу око паса, а онда газе; кад их вода подигне они их одонуд превлаче на другу обалу. Хладна вода послије ватре освјежава и враћа свијест. Што се понеко нежељено напије — то у овом тренутку нема значаја.

Напријед се протетао фронт на линији Кула Шаркиновића — обронци Виситора — Брезојевице — Новшић — Јечмиште — Чакор. Одозго се наднио Виситор. За поновни јуриш на фронт и његово пробијање нико више нема ни снаге ни воље. Треба га заобићи, попети се високо, на Виситор, гдје фронта нема. Зато маршрута одавде не води десно, на фронт, већ лијево — у позадину, у правцу шиптарског села Мартиновићи. Још је утисак из борбе веома снажан, па се јавља идеја да се узгредно нападне и пали то село. Ово се лако може извести, пошто су сви одрасли мушкарци на фронту. Отпор, ако би га и било, био би слаб. Не би то био хумани подвиг, али није то ни паљење Војног Села. Но, то је мач са двије оштрице. Предност би била у томе што би паљење овог шиптарског села у позадини створило утисак на фронту — као да су устаничке снаге продрле иза брјегова фронта са сектора Липовица — Виситор, и појавиле се у позадини непријатеља, са циљем да изврше противнапад у правцу Плава и Гусиња. То би створило хаос, панику и дезорганизацију, и цио би се фронт, вјероватно под заштитом ноћи, сломио и повукао. А слаба страна замисли била је у томе што је ноћ на измаку и што би се сјутрадан одмах видјело да се не ради ни о каквом продору устаничких снага са сектора Липовице — Виситор, па би одмазда погодила жене и дјецу из Војног Села оне који нијесу успјели да се пробију из обруча. Зато се одустало од тога. Међутим, то није много помогло; сјутрадан је све похватано и одведено у логор, у Плав, гдје су дјеца храњена затрованим хљебом, па су многа помрла.

Ове борбе, вођене мимо и ван свих важећих ратних закона и оквира хуманизма, ни историјски ни правно не могу се другачије оцијенити осим као геноцид, срачунат на потпуно истребљење црногорског живља. Стравичне призоре које је у току рата доживјела Баија, Лика и Кордун, доживјело је, ето и ово мало мјесто.

Радован Ђукић